

Ager Tarraconensis 5

Actes del Simposi internacional

Marta Prevosti, Jordi López Vilar i Josep Guitart i Duran (editors)

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

DOCUMENTA 16

EL POBLAMENT TARDOANTIC AL SECTOR MERIDIONAL DE LA *TARRACONENSIS* (SUD DE CATALUNYA I NORD DEL PAÍS VALENCIÀ). CONCOMITÀNCIES I DIFERÈNCIES

Ramon Járrega Domínguez

Resum

Les darreres recerques dutes a terme en el Projecte Ager Tarraconensis (PAT) han permès augmentar considerablement els coneixements existents sobre l'antiguitat tardana al *territorium* de *Tarraco*, tema que ja havíem estudiat parcialment en la nostra tesi doctoral (1992), que inclou també altres àrees del Camp de Tarragona no incloses al PAT. D'altra banda, en els darrers anys hem tingut també ocasió d'estudiar parcialment el poblament antic a la zona de les terres de l'Ebre i al nord del País Valencià, molt especialment a les comarques de l'Alt Palància i la Plana de Castelló. El conjunt d'aquests estudis ens permet plantejar una visió general sobre el poblament tardoantic en una zona determinada que correspon a la part costanera meridional de l'antiga *provincia Tarraconensis*, amb els límits i la denominació que rep a partir de la divisió de Diocleciana. L'estudi comparatiu del poblament tardoantic d'aquestes àrees permet contrastar, a més de punts en comú, també algunes diferències, tant en el diferent grau de pervivència dels hàbitats després de la crisi del segle III com en l'aparició de nous tipus d'hàbitats (poblats en altura) que no apareixen en totes les àrees, sinó només en les més meridionals. S'aborda també la problemàtica de l'existència d'unes poques vil·les luxoses durant el segle IV (especialment la controvertida de Centcelles), en contrast amb altres hàbitats més modestos, així com el pas de la vil·la a un altre tipus de poblament dispers.

Paraules clau: Tarraco, Dertosa, Saguntum, crisi del segle III, poblament tardoantic.

SETTLEMENT OF THE SOUTHERN SECTOR OF THE *TARRACONENSIS* (SOUTHERN CATALONIA AND THE NORTH OF THE VALENCIAN COUNTRY) IN LATE ANTIQUITY. CONCOMITANCES AND DIFFERENCES

Abstract

Recent research in the Ager Tarraconensis Project (PAT) has added considerably to our knowledge of late antiquity in the *territorium* of Tarraco, that had already been partially studied in my doctoral thesis (1992), which also studied other areas near Tarragona not included in the PAT. Moreover, in recent years we have also had the occasion to make a partial study of the ancient settlement in the area of the Ebro River and the north of Valencia, particularly in the territories of Alto Palancia and La Plana de Castelló. Together, these studies allow us to consider an overview of the settlements in late antiquity in an area corresponding to the southern coastal province of the former *provincia Tarraconensis*, thus named following Diocletian's division. The comparative study of the late antiquity settlements in these areas allows us to highlight some important points they have in common, as well as some differences in both areas in the degrees of survival of the different habitats after the crisis of the 3rd century and the emergence of new types of habitats (villages on high ground) that do not appear in all areas, only in the south. We also studied the problem of the existence of a few luxurious villas in the 4th century (especially the controversial site of Centcelles), in contrast to other more modest habitats, and the change from Roman villas to other types of dispersed settlement.

Keywords: Tarraco, Dertosa, Saguntum, 3rd century crisis, late antiquity settlements.

L'àrea d'estudi

Ens ocuparem aquí d'un sector geogràfic que correspon actualment a la costa de la Catalunya meridional i el nord del País Valencià, on l'estat de la recerca ha estat molt desigual, ja que s'ha polaritzat especialment en el nucli urbà de l'antiga capital provincial, *Tarraco*, mentre que altres ciutats o el poblament rural mateix no han estat objecte de tanta atenció per part dels investigadors.

L'espai geogràfic és força interessant, perquè correspon al sector meridional del que en l'alt Imperi romà es va conèixer com a *conventus Tarraconensis*, que sabem per Plini que incloïa *Valentia* (València), per la qual cosa el seu límit devia trobar-se en el riu *Sucro* (Xúquer). Tanmateix, en el pas a l'antiguitat tardana degueren produir-se canvis molt importants, ja que la divisió provincial d'època tetràrquica va dividir l'antiga *Hispania Citerior* entre dues noves províncies, la *Tarraconensis* al nord i la *Carthaginiensis* al sud. El límit entre aquestes dues províncies no resta clar, tot i que sens dubte no es correspon amb l'antiga divisió conventual de l'alt Imperi, ja que *Valentia* era dins de la *Carthaginiensis*, com hom pot deduir de les divisions eclesiàstiques posteriors. En aquest sentit, s'ha suggerit que el límit provincial podia trobar-se en el riu Millars, a la Plana castellonense (Albertini 1923, 119). En tot cas, és força significatiu el privilegi reial atorgat en 1178 per Alfons II d'Aragó, segons el qual, per quan les terres estiguessin conquerides als àrabs, s'atribuïa territorialment al bisbat de Tortosa tota la zona nord de l'actual País Valencià fins a Almenara, a les envistes de Sagunt. Això probablement s'originà en la divisió provincial tardoantiga.

El territori en el qual ens centrarem correspon bàsicament a tres antigues ciutats: *Tarraco*, *Dertosa* i *Saguntum*, les actuals Tarragona, Tortosa i Sagunt. Si pensem en la donació medieval a la qual acabem de fer referència, resulta que *Dertosa* devia tenir un dels territoris més grans (si no el més gran) d'*Hispania*. Tanmateix, això es pot posar en dubte, ja que bona part d'aquestes terres devien haver pertangut durant l'alt Imperi a la important ciutat de *Saguntum*, que degué entrar en franca decadència durant l'antiguitat tardana; fet ben significatiu, a més de la pèrdua del topònim antic (el nom Sagunt va ser restituit només en el segle XIX, mentre que durant tota l'edat mitjana s'havia anomenat Morvedre), és que no hagi estat mai centre d'un bisbat, com ja va indicar Miquel Tarradell (1965). Per tant, podem pensar que la zona compresa entre *Tarraco* i *Saguntum*, particularment la meitat meridional, va patir canvis molt importants i fins i tot trasbalsos traumàtics en el pas de l'alt Imperi a l'antiguitat tardana. Dins aquests canvis ens centrarem especialment, molt especialment, en els experimentats en l'àmbit rural.

La crisi del segle III

Hi ha pocs episodis històrics tan controvertits com l'anomenada *crisi del segle III*, que ha donat peu a dues visions antagòniques, una que podríem anomenar «catastrofista», iniciada per Blas Taracena (1950) i continuada per Miquel Tarradell (1955, 1956 i 1958), Albert Balil (1957; 1959a; 1959b) i José María Blázquez (1968), i la reacció posterior, per a la qual no és fàcil trobar una denominació (potser «negacionista» o «relativista»), representada per Javier Arce (1978) i Adela Cepas (1997), que en essència nega l'anterior. Ambdues teories creiem que han abusat dels extrems en els seus plantejaments. Efectivament, la primera proposa que el segle III fou un període de calamitats, en el qual tant les incursions bàrbares com hipotètiques revoltes locals varen arruïnar el país i varen provocar la destrucció i abandonament de molts hàbitats, junt amb una dràstica reducció del poblament durant el baix Imperi. En contrast, Arce i els altres autors que l'han seguit neguen aquesta interpretació i addueixen que moltes de les suposades destruccions no han estat demostrades i que l'epigrafia oficial demostra una continuïtat durant el segle IV, com sembla que indiquen les inscripcions oficials de *Tarraco*.

Actualment, hem de considerar tots aquests aspectes amb cura i un esperit cartesià. En primer lloc, hem de pensar que unes quantes dècades de convulsions i desgovern polítics, representats pel llarg període d'anarquia militar, devien ser qualsevol cosa menys bons per a l'estabilitat de l'Estat romà i de la seva economia, i no deu ser casual que precisament al final del segle III deixessin d'arribar massivament a Roma les àmfores bètiques que varen generar el mont Testaccio. D'altra banda, la relativa abundància d'inscripcions dedicades a emperadors de la segona meitat del segle III (Claudi el Gòtic, Aurelià, Probe), no sols en ciutats importants com *Tarraco* sinó també en altres de més modestes com podien ser *Baetulo* (Badalona) o *Iluro* (Mataró), va ésser interpretada per Arce (1978) com un signe de normalitat i continuïtat, per bé que més aviat sembla que és el contrari, és a dir, un intent de les elits municipals de fer palesa la seva fidelitat a l'emperador de torn (Pons 1994, 243; Jàrraga 2008a, 112).

Sobre la discutida incursió dels bàrbars, sabem per les fonts que els francs varen atacar *Tarraco* i que es varen apoderar de la flota que estava fondejada al port de la ciutat (Aureli Víctor, *Epitome de Caesaribus*, 33,3). La data d'aquesta incursió ha estat situada vers l'any 260 dC, però probablement correspon a l'any 264, d'acord amb la Crònica de Sant Jeroni, que al final del segle IV va vessar al llatí la crònica en grec d'Eusebi, escrita al principi d'aquell segle i que fixa explícitament aquesta data, que per propera al moment d'escriptura de la crònica creiem força fiable (Jàrraga 2008a, 114). Tot i les actituds negacionistes abans esmentades, les

troballes arqueològiques estan documentant darrerament la magnitud de les destruccions que va provocar aquesta incursió, especialment a les àrees suburbials (Díaz, Macías i Teixell 2005). Per tant, tot i que després més o menys es va refer, és clar que *Tarraco* va sofrir un cop molt important arran de la incursió dels francs.

Com va afectar aquesta crisi el territori? Si més no, tenim un exemple molt clar en la vil·la dels Munts (Altafulla), on les excavacions han demostrat que va ésser destruïda per un incendi (Tarrats *et al.* 1998; 1999), que molt probablement podem pensar que es deu a la incursió dels francs. Hi ha una reocupació posterior que ni de bon tros té la importància de la vil·la altimperial. Es tracta, sens dubte, d'una de les vil·les més riques del territori, que a mitjan segle III dC, com en la centúria anterior, degué ésser propietat d'un membre destacat de l'aristocràcia de *Tarraco*.

Tanmateix, no ens podem imaginar sense més ni més els bàrbars assolant a consciència el territori de *Tarraco*: ens hem de plantejar què va passar a la resta d'hàbitats de l'*ager Tarraconensis*. Hi ha indicis clars d'hàbitats que ja s'havien abandonat amb anterioritat, com les vil·les del Mas dels Canonges (Tarragona) i el Mas d'en Gras (Vila-seca), que sembla que no passen la primera meitat del segle III dC (Adserias, García i Teixell 2001). Hipotèticament hem relacionat aquests abandonaments amb les repressions de Septimi Sever, que va castigar durament l'elit tarraconense, que era partidària del seu rival, Clodi Albí (Járrega 2008a, 109-110). També sembla haver passat el mateix amb la vil·la del Vilarenc (Calafell), tot i que no en tenim dades gaire clares (Palet, Pou i Revilla 1993, 738-740). Tanmateix, hi ha altres vil·les, com les del Castell (Cubelles) i els Antigons (Reus), que visqueren un moment de prosperitat precisament durant l'època severiana. La vil·la del Castell de Cubelles, cap a final del segle II o inici del III, es va dotar d'uns mosaics associats a unes cisternes que semblen definir un espai corresponent a un nimfeu (López, Caixal i Fierro 1994; 1997; 1998; 2004; López, Fierro i Caixal 1998; 2008; 2009), mentre que la dels Antigons es dotà també d'un ric nimfeu decorat amb estàtues (Koppel 1993, 221 i 224; Járrega i Prevosti en premsa). També a la vil·la de Darró (Vilanova i la Geltrú) es varen produir algunes modificacions estructurals (datades vers els anys 220-240 dC) que indiquen un bon moment per a la vil·la (López i Fierro 1990a; 1990b; López *et al.* 1992; López, Fierro i Caixal 2008, 94; 2009, 138). Per tant, no sembla gaire possible formar-se un esquema rígid sobre el que va passar a l'*ager Tarraconensis* durant el segle III dC. En qualsevol cas, com veurem més endavant, hi hagué una disminució del poblament entre l'alt i el baix Imperi que probablement podem atribuir a aquesta centúria.

A part del cas dels Munts, hem de dir que, certament, no coneixem evidències segures de destruccions

violentes a cap altre jaciment de la zona estudiada, encara que això no vol dir que no n'hi hagués, ja que són pocs els jaciments que han estat objecte d'una excavació arqueològica. En el cas de la vil·la del Vinyet (Sitges), al Garraf, tot i que hi ha indicis de pervivències posteriors, la *pars rustica* de la vil·la apareix abandonada i espoliada vers el tercer quart del segle III (García Targa 2004; Revilla i García Targa 2006; López, Fierro i Caixal 2008, 92; 2009, 134). Tanmateix, hi ha un altre element de judici que s'ha utilitzat per intentar copsar la importància de la crisi del segle III, que són les tesaunitzacions monetàries. Tanmateix, s'ha volgut relativitzar molt el seu paper, ja que, com que es tracta d'ocultacions, no necessàriament s'han de relacionar amb invasions ni destruccions; en qualsevol cas, aquests tresorers, que no són tots contemporanis, sí que es poden datar, a grans trets, en la segona meitat del segle III dC, i per tant són un indicatiu d'inseguretat econòmica. A més dels dos conjunts de la vil·la dels Munts, que podem relacionar amb la destrucció d'aquesta (Balil 1979; Marot i Ramón 1999), i dels que s'han localitzat a la mateixa ciutat de Tarragona (Hiernard 1978a; 1978b; Díaz, Macías i Teixell 2005), en coneixem un a l'*ager Tarraconensis*, trobat al Vilar (Reus), que es pot datar amb posterioritat a l'any 270 (Marot 1999, 329). En canvi, a la zona de l'Ebre no en coneixem cap, però hi ha una curiosa concentració de tresorers al nord de Sagunt, on coneixem el de les Alqueries i el d'Almenara, ambdós datats vers 265-266 (Gozalbes 2005).

A la mateixa ciutat de Sagunt es va trobar un tresor datat cap a l'any 240 (Llorens i Ripollés 1995, 220), anterior a la incursió franca, cosa que ens indica que probablement les dificultats econòmiques ja eren importants en aquell moment. D'altra banda, Pau Orosi (*Historiarum adversos paganos libri*, VII, 41-2) afirma que els francs varen romandre a *Hispania* durant dotze anys, cosa que, si és certa, podria indicar que es varen dedicar endèmicament al bandolerisme i el saqueig, activitats que poden explicar les destruccions posteriors a l'any 264 que es documenten a *Valentia* i *Pollentia*, i fins i tot l'assalt de Siracusa, a Sicília, que van portar a terme els francs (Zòsim, *Nea Historia*, 1.71.2). És possible que aquest perill no fos eliminat fins a la fi del segle, quan l'emperador Maximià sembla que va dirigir una campanya bèl·lica a *Hispania* que podria haver tingut com a objectiu els francs (Arce 1982, 19-22).

Per tant, tot i que és molt poc el que podem dir ara com ara sobre el segle III dC, sembla que efectivament va ésser un període de dificultats que explica la diferència (més acusada en unes zones que en d'altres) en el grau de pervivència dels hàbitats altimperialis durant l'antiguitat tardana, i que, de forma directa o indirecta, la incursió franca de l'any 264 degué ésser un element més, potser decisiu, en l'empobriment i la desestructuració que semblen patir les ciutats i els hàbitats rurals de l'est de l'antiga *Hispania Citerior* en aquell període.

El baix Imperi (segles IV-V). Els canvis estructurals en el poblament

Fos quin fos l'abast dels canvis que es varen produir durant el segle III dC, el segle IV representa un període nou en relació amb el paisatge urbà i rural anterior. A *Tarraco*, més enllà de l'epigrafia oficial, de la qual coneixem dedicacions a Diocleciana, Constantí, Licini i Crisp (*RIT* 0091-97), i fins i tot una de dedicada als emperadors Lleó i Antemi (*RIT* 0100), molt tardana, de les darreries de l'Imperi. Destaquen l'esment d'una *porticus Iovia* d'època de Diocleciana (*RIT* 0091), que ni tan sols sabem si era nova ni on estava col·locada exactament, i una inscripció que fa referència a la restauració de les *thermae Montanae* pel *praeses* de la *Tarraconensis* Marc Aureli Vincenti, segons una inscripció que li dedicà el *curator rei publicae Tarraconensis* (càrrec certament curiós i poc conegut) Messi Marià (*RIT* 0155). La imatge que tenim és la d'un abandonament, potser progressiu, però en tot cas generalitzat, de l'antic nucli urbà, que es concentrà només a la zona portuària i començà a ocupar (sembla que en la primera meitat del segle V) l'antiga zona oficial de la part alta de la ciutat. Crida l'atenció el fet que les *thermae Montanae* no són restaurades per un ric membre de l'elit ciutadana, com era habitual durant l'alt Imperi, sinó per un càrrec de l'administració, la qual cosa dóna indicatiu dels canvis operats en la ciutat, i probablement de la desestructuració de les elits com a elements dinamitzadors de la ciutat. D'altra banda, és possible que la ciutat no acabés estalvi de la guerra civil entre Constanci II i Magnenci, com ho semblen suggerir alguns indicis encara poc valorats (Járrega 1990b), la qual cosa podria haver contribuït a la seva decadència.

Pràcticament no tenim dades sobre *Dertosa* ni sobre *Saguntum*, tot i que de la primera se n'han trobat abundants materials d'època tardoantiga i se n'ha excavat part de la necròpolis suburbana, i a més coneixem l'existència de bisbes a la ciutat des d'almenys el segle VI, per la qual cosa sabem que era una ciutat molt important durant l'antiguitat tardana, d'acord amb la seva estratègica ubicació en el pas de l'Ebre i potser encara com a centre portuari, per bé que és possible que en aquesta època es comencés a aterrar el seu port marítim.

De *Saguntum* no en sabem pràcticament res durant l'antiguitat tardana. Sí que podem dir que el seu port estava actiu fins a almenys el segle V, com ho indiquen els resultats de les excavacions del Grau Vell (Aranegui 1982). Tanmateix, gairebé no sabem res del seu nucli urbà (que, tot s'ha de dir, tampoc no és que es conegui gaire bé pel que fa a l'alt Imperi), encara que almenys en alguns punts hi ha indicis de continuïtat durant el segle IV i s'hi documenten els abandonaments només a partir del segle V (Melchor i Benedito 2005, 25), per la qual cosa és possible que la decadència manifesta que

va patir la ciutat (com s'ha dit més amunt) sigui un fenomen un xic posterior.

En relació amb el baix Imperi s'ha escampat un tòpic segons el qual les elits, fugint de les càrregues cada vegada més oneroses, s'establiren al camp, on varen edificar grans vil·les que mostren en la seva planta l'opulència d'aquestes elits. Aquest fenomen no sembla haver tingut una gran extensió a la zona que aquí estudiem, com després veurem. Tanmateix, el que sí que es donà (encara que sembli una contradicció amb el que acabem de dir) és la creació de superbes *domus* urbanes, molt més luxoses del que ho havien estat mai; aquest fet es detecta a Roma, com ha estudiat Guidobaldi (1986, 1993 i 1999), i és ben cert que la situació de la noblesa senatorial romana no es pot extrapolar al que passa a les províncies; tanmateix, a *Hispania* es constata l'existència de riques *domus* del segle IV profusament decorades amb mosaics, concretament a *Emerita Augusta* (Mèrida), cosa ben lògica si considerem que era la capital de la *diocesis Hispaniarum*. Tanmateix, en una ciutat aparentment secundària (però que a partir d'aquesta època tingué un paper cada vegada més important), *Barcino*, es coneixen almenys tres grans *domus* (que ocuparen un espai considerable dins de la reduïda superfície de la ciutat), la del carrer de la Comtessa de Sobradiel, la de la baixada del Bisbe Caçador i la del carrer de Sant Honorat, cosa que ens està indicant la presència d'importants elits urbanes a la *Barcino* de la primera meitat del segle IV (Chavarría, Arce i Ripoll 2007). En canvi, res de comparable podem dir per a *Tarraco*, com no sigui a l'àrea de la necròpolis del Francolí, on s'ha documentat una *domus* suburbana probablement vinculada al bisbe de la ciutat (López Vilar 2006a). No tenim dades per a *Dertosa* ni *Saguntum*, però pràcticament tampoc per a cap altra ciutat d'*Hispania*, amb la qual cosa l'únic que podem treure com a conseqüència és la importància de la *Barcino* tardoantiga.

Pel que fa a l'àrea rural, a la zona de *Tarraco* tenim alguns exemples de vil·les sumptuoses durant el segle IV, com n'hi havia hagut ja durant l'alt Imperi, malgrat els canvis que s'havien produït. No és el cas de la gran vil·la dels Munts, destruïda probablement l'any 264 i que tingué una reocupació posterior poc coneguda (Tarrats *et al.* 1998; 1999) i, segons sembla, de poca importància, però sí que podem documentar algunes vil·les que ja havien tingut importància durant l'alt Imperi, i que al segle IV experimentaren importants variacions tipològiques, indicatives de la riquesa que assoliren en aquell moment.

El cas més potent, i al mateix temps més atípic i controvertit, de vil·la luxosa del baix Imperi a l'*ager Tarraconensis* és el de Centelles (Constantí) (figura 1), que rebé una important transformació: s'hi va afegir un edifici que fins ara ha estat un verita-

ble trencaclosques per als investigadors: el que hom anomena «mausoleu» de Centcelles, una aula monumental que, per la decoració del mosaic de la seva cúpula, ha estat identificada com un mausoleu, fins i tot imperial (Schlunk i Hauschild 1962; Arbeiter 1989; Arbeiter i Korol 1988-89; Hauschild i Arbeiter 1993), per bé que no manquen altres propostes, com que podria haver estat la tomba d'un bisbe (Arce 1998-99). En tot cas, la identificació com a mausoleu es basa en la presència d'una cripta en el subsòl d'aquesta construcció, que no queda clar de quina època és ni, per tant, quina podria ser la seva veritable

funció. A més, aquesta construcció presenta alguns trets arquitectònics relacionables amb l'arquitectura termal, la qual cosa dificulta la seva identificació com un mausoleu. Probablement es tracta, en realitat, d'una gran aula de recepció de la vil·la romana, com proposa Warland (2002). Per la temàtica del mosaic sabem que el *dominus* de la vil·la era cristià, i sembla clar que apareix representat en el mosaic, just davant de l'entrada, sense traça de cap diadema que identifiqués aquest personatge com un emperador en cas de ser bona aquesta hipòtesi, que per aquesta raó creiem que podem descartar totalment.

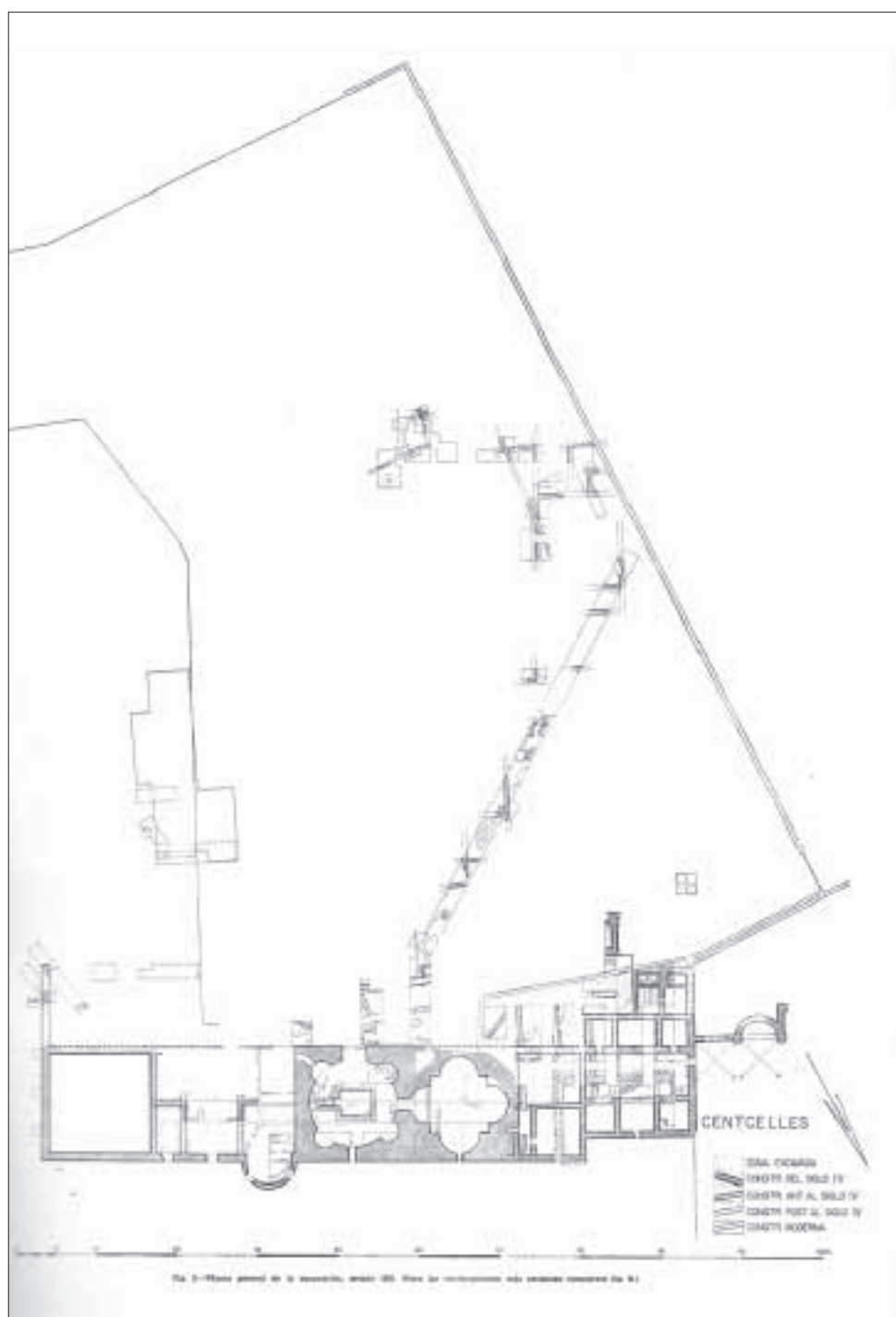

FIGURA 1. Planta de la vil·la romana de Centcelles (Constantí), segons Schlunk i Hauschild 1962.

Per tant, la vil·la de Centcelles degué pertànyer a algun personatge important de *Tarraco*, potser relacionat amb el govern de la província, i està en consonància amb les grans sales de les *domus* de Roma, com l'anomenada «temple de Minerva Mèdica» (Guidobaldi 1986; 1993; 1999) i les grans vil·les tardoantigues, com la de Piazza Armerina a Sicília (Carandini, Ricci i De Vos 1982). Macias i Menchon (2007) destaquen el fet que aquesta vil·la és just al costat de l'antiga via romana que des de *Tarraco* penetrava vers l'interior de la península, i alhora plantegen que aquest eix devia tenir molta importància en aquesta època. Sens dubte és així, com ho era ja a l'alt Imperi, atès que es tracta de la via que menava vers l'interior de Catalunya i la vall de l'Ebre, on hi havia les importants ciutats d'*Ilerda* i *Caesaraugusta*, i d'aquí a l'interior d'*Hispania* i, en darrera instància, a la capital de la diòcesi, *Emerita*. Tanmateix, com veurem seguidament, altres vil·les importants de l'època són en altres ubicacions, per la qual cosa no podem plantejar per a aquest eix viari cap precedència sobre altres vies ni en altres períodes.

A la zona oriental de l'antic *ager Tarraconensis* es localitzen dues vil·les que presenten indicis de riquesa durant el segle IV, quan s'hi varen efectuar grans obres de reforma. Una d'elles és la de Darró (Vilanova i la Geltrú) (figura 2), situada just davant el mar, que cap a mitjan segle IV va experimentar una important reforma, en què es va dotar d'una sala noble pavimentada amb *opus sectile* i restes de mosaics i fins i d'un pis alt (López i Fierro 1987-88, 67; López, Fierro i Caixal 2008, 95; 2009, 138). Probablement fou, com la de Centcelles, una vil·la disposada al voltant d'un peristil, tot i que la destrucció parcial a causa de la via ferroviària i la manca d'excavacions més enllà d'aquesta impedeixen conèixer la planta d'aquesta vil·la. Un altre cas conegut, també situat en primera línia de costa però un xic més arrezerada, és la vil·la del Castell (Cubelles); cap a la segona meitat del segle IV (segons els seus excavadors,

amb posterioritat a l'any 360 dC), es varen amortitzar els mosaics, i per tant també el nimfeu de final del segle II o inici del III; va augmentar el nivell del sòl, però les cisternes varen continuar en ús; es varen repavimentar els dipòsits i es varen bastir alguns murs nous, i s'edificaren també uns arcs de mig punt que segurament sostenien un pis superior (López, Caixal i Fierro 1994, 118 i 133; 1997, 857; 1998, 143-144; López, Fierro i Caixal 1998, 19; López, Caixal i Fierro 2004, 460 i 467; López, Fierro i Caixal 2008, 98; 2009, 138). També a la zona oriental de l'antic *ager Tarraconensis* es situen les vil·les de la Rectoria (Pacs) i de Sant Valentí (les Cabanyes), on, tot i que no se'n sap gran cosa, es coneixen restes de mosaics datats en la primera meitat del segle IV (Balil 1987; López *et al.* 1992).

Força important seria també la vil·la de la platja de la Pineda, coneguda també com a Cal·lípolis, que ja era important durant l'alt Imperi (com ho indica el conegut mosaic dels peixos), però que en època tardoantiga dóna mostres de vitalitat (Macias i Tuset 1996; Macias 2000). També la vil·la de la Llosa proporciona indicis de continuïtat, tot i que sense grans luxes (García *et al.* 2001; Ramon 2007). Aquestes dues vil·les, com les de Darró i el Castell de Cubelles, estan situades a la línia de costa, per la qual cosa podem concloure que, durant el segle IV, aquestes vil·les donen indici de la continuïtat (o potser la represa) del sistema de la vil·la a la zona costanera propera al nucli urbà de *Tarraco*.

A manca d'excavacions acurades, es fa difícil constatar la continuïtat i la concentració de la propietat en terrenys situats més a l'interior. Cal no oblidar la vil·la de Parets Delgades (la Selva del Camp), poc coneguda perquè correspon a excavacions antigues, tot i que s'hi han trobat mosaics policroms i capitells que indiquen que es pot tractar d'una vil·la important durant el segle IV (Sánchez Real 1951; Jàrraga 1993a, 921-923), i on curiosament s'edificà una capella en època medieval, potser d'origen visigòtic. Aquesta vil·la està situada també

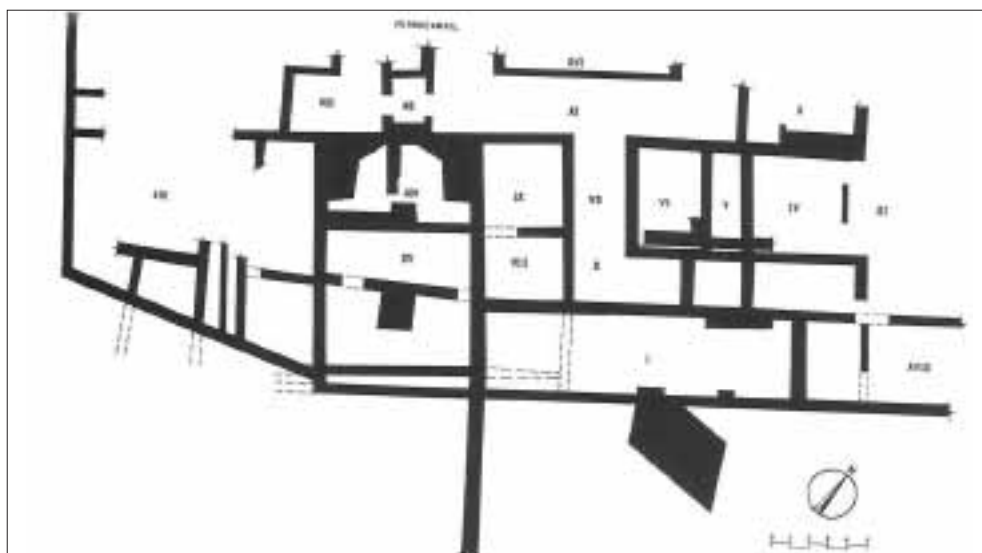

FIGURA 2. Planta de la fase baiximperial de la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú), segons López i Fierro 1990b.

al costat del camí abans esmentat que permetia accedir a l'interior d'*Hispania* des de *Tarraco*. Per tant, trobem que les principals vil·les tardoantigues són a la línia de costa (i a prop, per tant, de l'anomenada Via Augusta, que comunicava els Pirineus amb Cadis) i al costat de la via que mena vers l'interior, on trobem les vil·les de Centcelles i Parets Delgades (Macias i Menchon 2007). Tanmateix, altres vil·les de l'*ager Tarraconensis* probablement degueren mantenir la seva estructura al llarg del segle iv, com sembla haver succeït a la vil·la dels Antigons (Reus) (Járrega i Prevosti en premsa).

A l'àrea de *Dertosa* tenim dades sobre dues vil·les importants, si més no una, les de Barrugat (Bítem, Tortosa) i Casa Blanca (Tortosa), ambdues a pocs quilòmetres de distància de *Dertosa* i al costat de l'Ebre. De la vil·la de Casa Blanca només se n'ha excavat part del que degueren ser uns magatzems de la *pars rustica* de la vil·la (Revilla 1998; 2003), per la qual cosa poc es pot dir sobre l'estructura i la veritable importància d'aquesta vil·la, tot i que els materials trobats demostren una important pervivència almenys fins al segle vi, no sabem si experimentant transformacions o no. En canvi, de la vil·la de Barrugat, tot i el desconeixement de la seva planta, en bona mesura a causa de les destruccions provocades en construir el canal esquerre de l'Ebre a l'inici del segle xx, podem dir que fou una vil·la molt important almenys en la primera meitat del segle iv, quan es va dotar de rics mosaics geomètrics que es poden relacionar amb una àrea termal (Járrega 1993b; Genera i Járrega 2005; 2010). Per tant, podem suposar que, paral·lelament als casos abans esmentats de la rodalia de *Tarraco*, la vil·la de Barrugat degué pertànyer a algun personatge important de l'elit dertosana durant la primera meitat del segle iv. Com després veurem, hi ha indicis que en un moment més avançat aquesta vil·la va patir transformacions, però en el segle iv era encara un establiment molt ric.

No tenim indicis de l'existència de vil·les riques a la zona nord del País Valencià, potser en consonància amb la pèrdua d'importància de *Saguntum* a la qual ja ens hem referit; cal tenir també en compte l'escàs nombre d'excavacions arqueològiques. Tanmateix, a la vil·la romana de Benicató (Nules), a la Plana, una de les poques en què s'han dut a terme intervencions arqueològiques, els materials trobats indiquen una continuïtat en l'hàbitat almenys fins al segle vi, tot i que no hi ha indicis de transformacions estructurals importants.

Despoblament o concentració de la població? La dinàmica poblacional entre l'alt Imperi i l'antiguitat tardana

Plantegem aquí un problema que ja va posar en relleu fa anys Miquel Tarradell, a partir de l'estudi del

poblament de l'àrea rural de Villar del Arzobispo, a la comarca valenciana dels Serrans (Tarradell 1965; 1968). Tarradell va plantejar una gran disminució del poblament entre l'alt Imperi i l'antiguitat tardana. Tot i que cal tenir en compte el caràcter relatiu de les dades, perquè procedeixen només de prospeccions superficials i, encara més, de troballes casuals; en absència d'excavacions extensives, el cert és que aquestes comparacions resulten si més no indicatives, i no han tingut gaire continuïtat al nostre país. Per tant, següentment, tot i tenint en compte aquesta desigualtat en les dades, plantejarem algunes dades comparatives centrades en els diversos territoris que estudiem, per tal de comprovar si aquest model metodològic és o no útil.

Partim de les dades que tenim en altres àrees properes, abans d'entrar en les pròpies. Així, Tarradell (1965, 1968) plantejava una reducció d'un 94,44 per cent del total a la zona de Villar del Arzobispo; cal tenir en compte que es tracta d'una àrea reduïda, que no s'hi havia fet cap excavació i que el coneixement de les ceràmiques romanes (principals elements de datació) no era llavors tan acurat com ara. Més recentment, podem esmentar les dades de la zona del Maresme, on sembla que hi ha una reducció d'hàbitats del 21 per cent (Prevosti 1981a i b), mentre que a les comarques del nord-est de Catalunya aquesta reducció és aproximadament del 50 per cent (Nolla i Casas 1984, lām. IV-V).

Entrant ja a les àrees que aquí estudiem, les prospeccions del PAT han permès constatar que a la zona de l'*ager Tarraconensis* la reducció del poblament se situa entorn del 58 per cent (Járrega 2008a, 128) (figura 3). Al litoral del Garraf i el Penedès es constata una reducció molt més important, de l'entorn d'un 73-76 per cent (Revilla i Miret 1995, 205; Guitart, Palet i Prevosti 2003, 152; Prevosti 2007, 74). A les terres de l'Ebre la reducció és del 37 per cent aproximadament (Revilla, 2003, 143; García *et al.* 2004-2005, 260; Járrega 2008b, 197; Járrega 2011b, 53-54) (figura 4). En canvi, a la Plana de Castelló hem pogut constatar una reducció molt superior, del 87 per cent aproximadament (Járrega 2011a, 522) (figura 5), que no és lluny de la que fa uns quants anys vàrem constatar a la comarca de l'Alt Palància, prop de la Plana però més a l'interior, on la reducció era del 84 per cent (Járrega 2000) (figura 6). Bé és cert que a l'Alt Palància gairebé no s'han fet excavacions, i a la Plana molt poques, per la qual cosa cal prendre aquestes dades amb precaució; no obstant això, darrerament s'ha excavat una vil·la (encara inèdita) a la partida de Vinamargo (Castelló) que no sembla sobreviure més enllà del segle iii (Alfonso i Miguélez en premsa) per la qual cosa sembla que, efectivament, tendeix a confirmar-se aquesta davallada a la zona de Castelló.

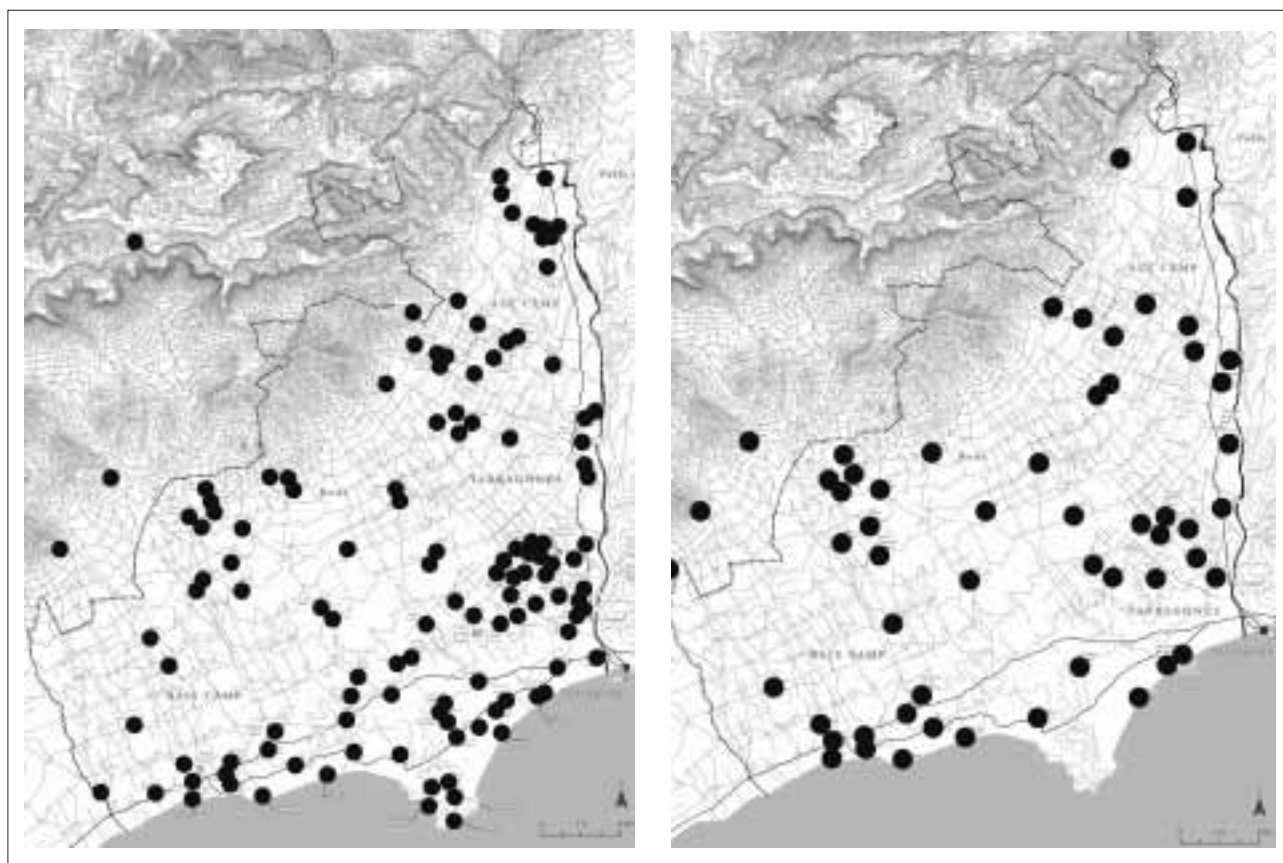

FIGURA 3. Evolució del poblament altimperial (esquerra) al tardoantic (dreta) a l'ager *Tarraconensis*. Font: Prevosti i Guitart 2011.

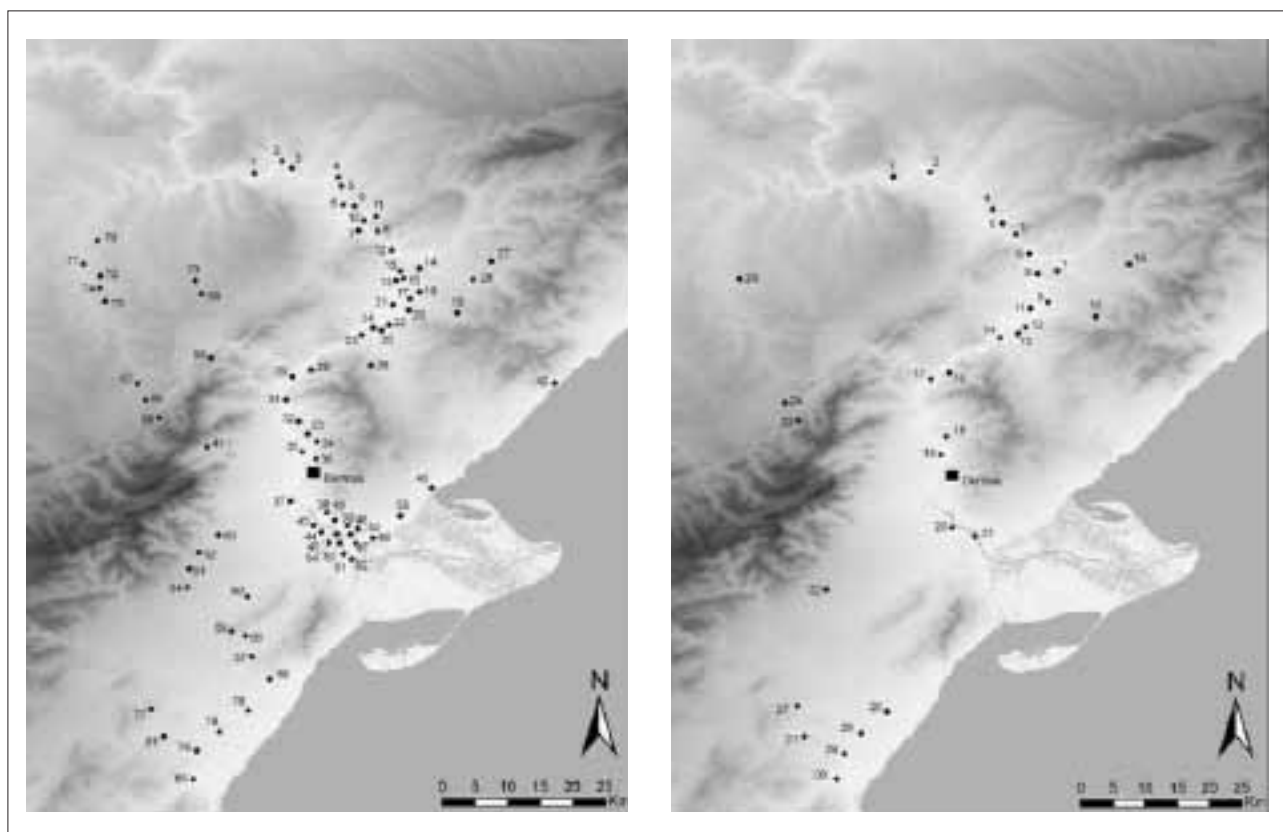

FIGURA 4. Evolució del poblament altimperial (esquerra) al tardoantic (dreta) a la zona de *Dertosa* i la desembocadura de l'Ebre.

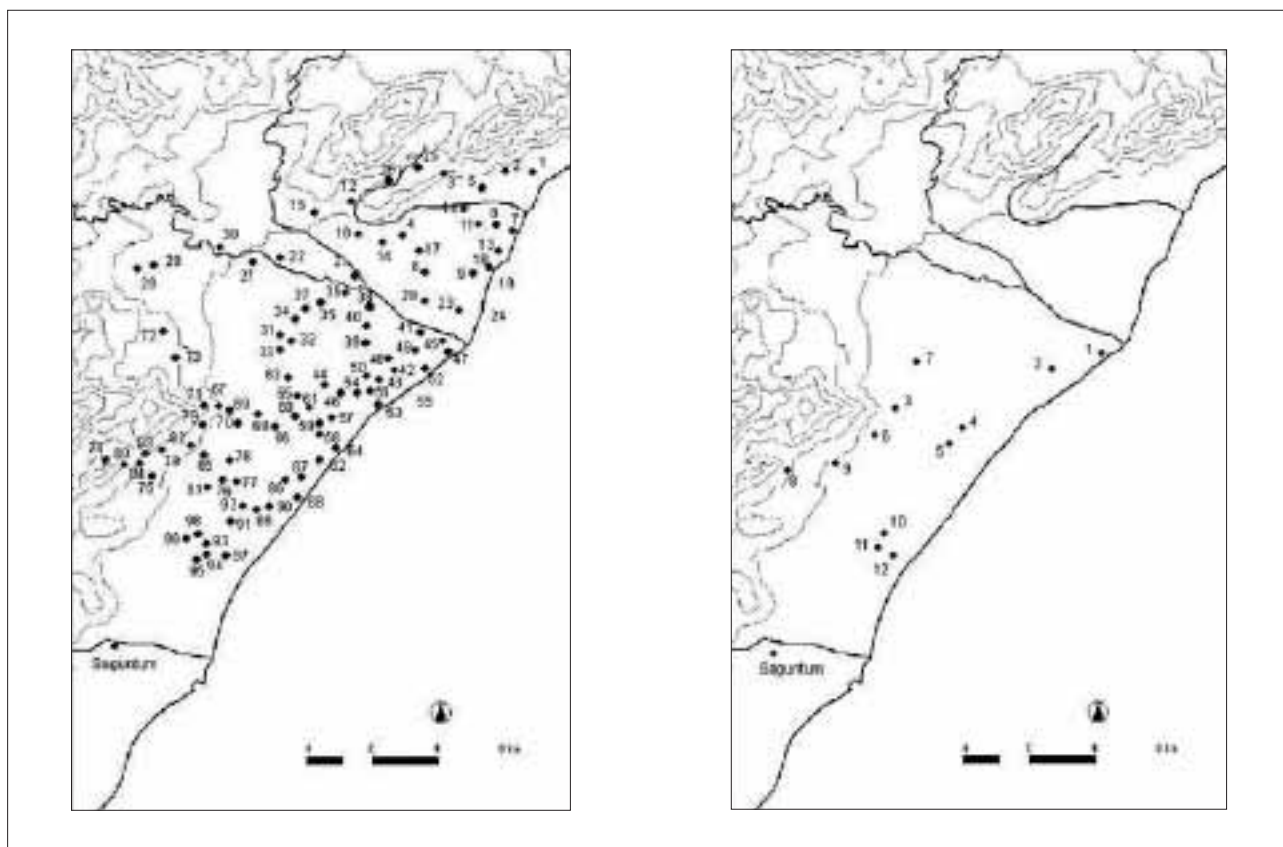

FIGURA 5. Evolució del poblament altimperial (esquerra) al tardoantic (dreta) a la Plana de Castelló.

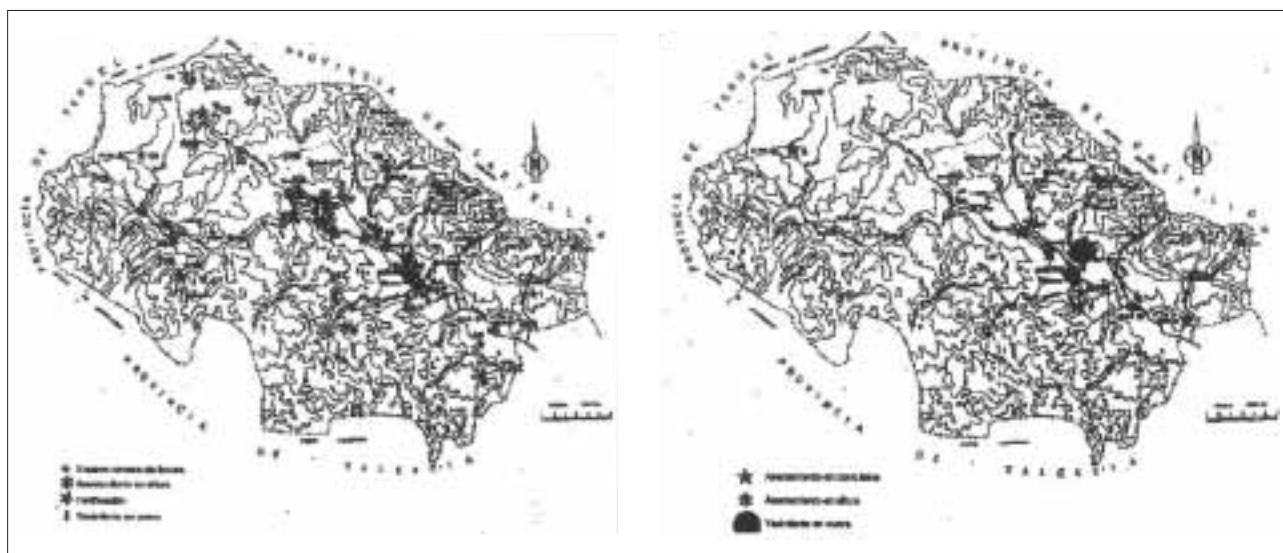

FIGURA 6. Evolució del poblament altimperial (esquerra) al tardoantic (dreta) a la comarca de l'Alt Palància.

Les dades abans analitzades tendeixen a plantejar diferències regionals importants, ja que la disminució i continuïtat del poblament és més matisada a la zona situada al nord de l'Ebre, als *agri* de *Tarraco* i *Dertosa*, que al sud, on la davallada sembla que és molt més important. Les raons d'aquesta diferència són desconegudes, però apuntem que podrien tenir relació amb una situació de crisi molt més aguda en aquesta zona, com ho poden fer pensar tant la con-

centració més gran de tresorets de la segona meitat del segle III en aquesta zona com la desestructuració que sembla que patí la ciutat de *Saguntum* durant l'antiguitat tardana.

Un element molt important per valorar la raó d'aquests canvis és copsar si efectivament es tracta d'una disminució o d'una concentració de poblament. Tanmateix, si no hi hagué cap canvi important (i per al segle IV no tenim cap indicati que n'hi hagués) en el

sistema econòmic basat en la vil·la romana, en el cas que es tracti d'una concentració de poblament (i sense que sapiguem pràcticament res sobre l'existència de *vici* en aquesta zona, tant en l'alt Imperi com en l'antiguitat tardana), és evident que això implicaria l'empobriment de bona part dels camperols, que haurien d'instal·lar-se en les propietats dels més poderosos, tret que (cosa poc probable en aquests moments) anessin a viure a les ciutats. Per tant, tot i que no ho sabem, és probable que el que es produís fos una combinació de despoblament (a causa de les calamitats experimentades durant el segle III) i una concentració de la població rural, al voltant dels nuclis més potents, com les vil·les de Centelles, Darró, el Castell de Cubelles, la Pineda, Parets Delgades i Barrugat, que hem esmentat més amunt.

Els canvis estructurals i la desaparició de la vil·la romana. De la *Tarraconensis* romana a la *Hispania visigoda*

Malgrat que en alguns casos clars, abans esmentats, podem constatar una continuïtat (en tot cas, enriquida en alguns llocs) del sistema arquitectònic (i és de suposar que productiu) de la vil·la romana, en època tardantiga començaren a produir-se importants transformacions funcionals que varen donar com a resultat la desaparició d'aquest tipus d'hàbitat i sistema d'exploatació i el pas cap a altres de diferents, que varen conduir cap al poblament rural d'època medieval. Des de fa algun temps es documenta un fenomen que sembla força generalitzat, que és la substitució d'antics espais nobles de les vil·les (sovint decorats amb mosaics) per altres de dedicats a les transformacions agrícoles, encara de clara arrel romana (*lacus*, premsses, magatzems de *dolia*). Aquest fenomen ha estat documentat arreu de les comarques litorals i prelitorals de Catalunya (Járrega 1993a i 1997; Chavarría 1998) i probablement és més general.

A l'àrea que estudiem també es produeixen aquests canvis. El problema és que, tant en aquesta zona com a la resta de llocs, sovint és molt difícil datar aquests fenòmens, però tot apunta que es varen produir durant el segle V, potser encara en el període en què, si més no nominalment, encara la costa oriental de la *Tarraconensis* conformava una de les darreres províncies sota l'autoritat del ja moribund Imperi romà d'Occident. Així, a la vil·la dels Antigons es varen localitzar una sèrie de petits dipòsits de líquids que semblen posteriors a la resta de les estructures, i que probablement corresponen a aquests moments (Járrega i Prevosti en premsa). A la vil·la de la Rectoria (Pacs) i a la de Barrugat (Bítem, Tortosa) sabem que els mosaics van ser amortitzats i perforats per col·locar-hi *dolia* (Balil 1987; Genera i Járrega 2005

i 2010), fenomen que també es documenta a la vil·la de Torre Llauder, a Mataró; també a Can Terrés (la Garriga), a l'antiga zona termal, s'implantà un complex de transformació agrícola (Járrega 1993a i 1997; Chavarría 1998). Malauradament, no tenim dades estratigràfiques que ens permetin datar cap d'aquests casos, però sembla que, en general, es produïren en el segle V, no sabem si abans o després de la desaparició de l'Imperi romà d'Occident.

El segle V sembla marcar la fi del sistema de la vil·la tal com s'havia entès tradicionalment, però cal tenir en compte que a la vil·la de la Pineda o Cal·lípolis (Sallou) encara cap a mitjan segle VI es va remodelar el *balneum* (Macías 2005, 82), per la qual cosa podem pensar que, almenys en alguns casos, en plena era visigòtica es detectà certa continuïtat de les vil·les romanes, la qual cosa implica el mateix tipus de propietat individual depenent d'un *dominus*. Tanmateix, potser ja des del segle V i amb més seguretat al VI, es començà a desenvolupar un nou tipus d'hàbitat, potser ja no dependent d'una única propietat, que correspon a assentaments molt modestos en els quals hi ha premsses i dipòsits que evidencien la seva activitat de transformació agrícola, i que es documenten en altres indrets del país, com Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages) o els Mallols (Cerdanyola, Vallès Occidental) (Enrich, Enrich i Pedraza 1995; Francès, coord., 2007). A la zona que estudiem, es coneix un hàbitat d'aquest tipus a la Solana (Cubelles) (Barrasetas 2007) i darrerament se n'ha detectat un altre a l'església de Sant Miquel de Calafell (Guitart, Palet i Prevosti 2003, 153). Probablement eren molt més abundants i estan marcant la desaparició de l'hàbitat típicament romà basat en la vil·la i el pas a altres de tipus pagès que prefiguren l'ocupació medieval del territori.

Tanmateix, hi ha un element que sembla documentar-se només a la zona meridional de la *Tarraconensis* en aquests moments, i és l'ocupació d'hàbitats en altura, sovint aprofitant l'emplaçament d'antics poblats ibèrics. Tret dels casos d'alta muntanya (com el Roc d'Enclar d'Andorra; vegeu [Enclar] 1997) a Catalunya en general no es coneixen aquests hàbitats. En canvi, en trobem a la Terra Alta, com ho indiquen les troballes de Mas de Manresa i Penya Gall, a l'actual terme municipal d'Horta de Sant Joan (Puch 1986-87, 24-29; Járrega 1993a, 1019-1020); de Castell de Corbó, a la comarca dels Ports (González Prats 1978), la Plana Baixa, on es coneix el poblat de Sant Josep (la Vall d'Uixó); a la Plana Baixa (Arasa 1997), i potser a l'Alt Palància, on hi ha el poblat de la Torre del Mal Paso (Castellnou), tot i que en aquest cas podria limitar-se a la cova contigua (Martí i Selma, 1997). La cronologia, almenys en alguns casos, és força antiga, ja que apunta vers el segle V; en el cas del poblat de Sant Josep, es pot precisar en la primera meitat d'aquesta centúria, i la presència d'armament ens pot fer pensar

en un ús de caràcter militar. Fins i tot l'abundància de monedes de seques orientals ens podria fer pensar en un destacament de soldats procedents de la zona oriental de l'Imperi, tal com havia suggerit Gozalbes (Gozalbes 1996, 398) per raons anàlogues a les atribuïdes a alguns tresorers del segle III, que posa en relació amb hipotètiques lluites entre els partidaris de Gal·liè i Pòstum.

També hi ha casos de refugis en coves, com s'acaba d'apuntar; aquests tenen una geografia un xic més extensa, ja que els trobem en diverses comarques (cova 120, a Sales de Llierca, a la Garrotxa; cova de la Guanta, a Sentmenat, Vallès Oriental, o cova Colomera o de les Gralles, a la conca de Tremp; vegeu Jàrraga 1990b i 1993, 1170-1171). A l'àrea estudiada hi ha a la cova de la Font del Molinot (Pontons), el fondal de Valldeïllós (Mediona), a l'Alt Penedès; les coves del Garrofet (Querol) i Mont-ral, a l'Alt Camp, i la cova de Santa Magdalena (Ulldecona), al Montsià (Jàrraga 1993a, 662-666, 670-671, 743-745, 1011-1012 i 1170-1171). Els materials (sigil·lada hispànica tardana, «DSP», àmfora oriental) permeten datar aquestes ocupacions també en el segle V. No queda clar si es tracta de refugis deguts a moments d'inseguretat, de caus de pastors o de bandolers o fins i tot d'ermitoris; en alguns casos, com la cova Colomera, es tracta d'indrets força inaccessibles. En tot cas, es tracta sens dubte d'un tipus de poblament o d'ocupació del territori molt marginal.

Un darrer tema que cal tenir en compte, i que és encara molt desconegut, és la cristianització del territori. En aquest sentit, resulta molt arriscat basar-se en la simple coincidència d'emplaçaments entre les vil·les romanes i les capelles medievals, que havia servit per proposar un origen d'aquestes darreres en les primeres (Ribas 1975), però sobre les quals no sabem realment si hi ha o no una solució de continuïtat. A més, a la Catalunya meridional i el nord del País Valencià intentar establir aquesta relació és problemàtic per raó dels segles d'ocupació musulmana. Per tant, podem només basar-nos en alguns indicis arqueològics. En aquest sentit, són significatives la inscripció que probablement correspon a la consagració d'una capella, situada a la partida de Camí Nou, a la zona de la vil·la romana de Benicató (Nules, a la Plana Baixa), amb la qual potser tenia relació, i que es data de l'any 512 (Corell i Gómez 2002, vol. Ib, 809-811), i les restes d'una possible basílica paleocristiana (malauradament, avui destruïda) que es situava a la zona dels estanys d'Almenara (també a l'actual comarca de la Plana Baixa), i que tipològicament es pot datar en el segle VI (Arasa 2000). Aquests dos indicis apunten vers la construcció de les primers capelles cristianes en el segle VI, en època visigoda, que és quan les fonts escrites ens indiquen la implantació de les primeres esglésies rurals.

Conclusions

Malgrat el que s'ha dit, hi ha evidència arqueològica de la destrucció dels francs, que es pot datar probablement en l'any 264. Aquestes destruccions afectaren l'àrea immediata de *Tarraco*, com ho indica la destrucció de la vil·la dels Munts (Altafulla), però no sabem si tingué més abast territorial. En tot cas, l'abundància de tresorers d'aquesta època fa pensar en una clara situació d'inseguretat, evidenciada especialment a les comarques de Castelló, per la concentració d'aquests tresorers.

La situació en la primera meitat del segle III sembla força desigual, amb l'aparent abandonament d'alguns assentaments (Mas dels Canonges, Mas d'en Gras), mentre que altres passaven per un bon moment (Darró, Castell de Cubelles, els Antigons). En tot cas, a la segona meitat del segle III (coincidint més o menys en el temps amb l'anarquia militar i la incursió dels francs) hi ha abandonaments totals o parcials de molts jaciments, ja que de molts no se'n coneixen materials ni cap element arqueològic d'època tardoantiga.

Durant l'antiguitat tardana hi hagué una reducció del poblament ben evident però força desigual, a partir de l'evidència que tenim (tot i que el grau de recerca també és desigual segons les zones). Així, veiem una disminució i/o concentració del poblament més o menys equilibrada a la zona més septentrional (àrea de *Tarraco* i zona de l'Ebre immediata a *Dertosa*), mentre que a la part més meridional, corresponent també a *Dertosa* i a *Saguntum*, sembla haver-se produït una forta davallada en el nombre d'hàbitats.

Durant el segle IV hi ha una sèrie d'hàbitats més o menys sumptuosos, sovint decorats amb mosaics: Darró (Vilanova i la Geltrú), el Castell (Cubelles), església de Sant Valentí (les Cabanyes), potser també els Antigons (Reus), la Pineda o Cal·lípolis (Salou), Centcelles (Constantí), Parets Delgades (la Selva del Camp), Barrugat i potser també Casa Blanca (Tortosa). En alguns casos (Darró, el Castell de Cubelles) les excavacions fan pensar que les obres de reforma es poden datar vers la meitat o la segona meitat del segle IV, la qual cosa indica que durant tot el període constantinià i probablement fins als temps de Teodosi algunes vil·les mantingueren un estatus força elevat, potser a expenses de tots els hàbitats que havien desaparegut prèviament.

En el segle V es produeixen algunes transformacions importants, que amortitzen les parts nobles de les vil·les per destinar-les a usos de caràcter agrícola-industrial, manifestades en la construcció de *lacus*, zones de premsat i àrees d'emmagatzemament (*dolia*). Això ho constatem a la vil·la dels Antigons (Reus) i a la de Barrugat (Bítem, Tortosa), a més de l'ocupació tardoantiga dels Munts (Altafulla), sense cap relació estructural amb la vil·la destruïda vers l'any 264. Aquests canvis palesen l'inici de la transformació de la vil·la

romana en un altre tipus d'hàbitat. Tanmateix, les transformacions del *balneum* de la vil·la de la Pineda al segle VI indiquen la continuïtat, almenys en alguns casos, d'aquest model en època visigoda.

Potser ja al segle V i amb més claredat a la centúria següent, apareix un nou tipus d'hàbitat dispers, de construccions molt modestes i associades a *lacus* i àrees de premsat que evidencien una activitat agrícola oliera o vinera, i que prefiguren l'ocupació del territori en època medieval. Això ho documentem a la Solana (Cubelles) i a l'església de Sant Miquel de Calafell.

A la zona meridional estudiada (Terra Alta i comarques de l'actual província de Castelló) es detecta una sèrie d'ocupacions de punts alts, sovint en l'emplaçament d'antics poblat ibèrics, que en alguns casos semblen tenir un caire militar (Sant Josep, a la Vall d'Uixó) i que es daten en el segle V, fins i tot en la primera meitat. També hi ha, amb una geografia més extensa, l'ocupació de coves a partir d'aquesta època.

Un darrer problema és el de la cristianització del camp, que no hi ha prou dades per suposar ni negar que procedeixi de les vil·les romanes, i que comença a documentar-se a partir del segle VI, com ho indiquen les troballes de la zona de Benicató i dels Estanys, a la Plana Baixa.

Bibliografia

- ADSERIAS, M.; GARCÍA, M.; TEIXELL, I. 2001: «Noves troballes d'època romana a l'entorn de Tàrraco: les *villae* del Mas dels Canonges i del Camí Vell de Salou (Tarragona, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 23, Tarragona, 213-247.
- ALBERTINI, E. 1923: *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, París.
- ALFONSO, J.; MIGUÉLEZ, A.: «La villa romana del Camí de Vinamargo (Castelló)», *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló (València, 10-12 desembre 2010)*. [En premsa].
- ARANEGUI, C. 1982: *Excavaciones en el Grau Vell*, SIP, Serie de Trabajos Varios 72. València.
- ARASA, F. 1997: «Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI», *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII, Girona, 1145-1159.
- 2000: «El conjunto monumental de Almenara (la Plana Baixa, Castelló)», *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno* (A. Ribera, coord.), València, 113-118.
- ARBELOA, J. V. 1999: Ciutat de Dertosa, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 83-84.
- ARBEITER, A. 1989: *Der mosaikschmuck des grabbaues von Centcelles un der machteschel von Constans zu Magnentius*, *Madrider Mitteilungen* 30, Mainz, 289-331.
- ARBEITER, A.; KOROL, D. 1988-89: «El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio», *Butlletí Arqueològic*, època V, 10 i 11, Tarragona, 193-244.
- ARCE, J. 1978: «La "crisis" del s. III d.C. en Hispania y las invasiones bárbaras», *Hispania Antiqua* 8, Valladolid, 257-269.
- 1982: *El último siglo de la España romana (284-409)*. Madrid.
- 1998-99: «Los mosaicos de la cúpula de la villa romana de Centcelles: iconografía de la liturgia episcopal», *Anas XI-XII*, Mèrida, 155-161.
- BALIL, A. 1957: «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d.C.», *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma* 9, Madrid, 97-143.
- 1959a: «Hispania en los años 260 a 300 d. C.», *Emerita* 27, fasc. 2, Madrid, 269-295.
- 1959b: «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III d.C.», *Anales de Historia Antigua y Medieval*, Buenos Aires, 49-91.
- 1979: «Sobre el tesoro de antoninianos de Altafulla (Tarragona)», *Acta Numismatica* 9, Barcelona, 97-99.
- 1987: «La villa romana de Pacs (Penedès, Barcelona)», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* LIII, Valladolid, 181-189.
- BARRASSETAS, E. (coord.) 2007: *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 18, Barcelona.
- BLÁZQUEZ, J. M. 1968: «La crisis del siglo III en Hispania y Mauritania Tingitana», *Hispania* 108, Madrid, 5-37.
- BURCH, J. M.; CASAS, J.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. 2006: «El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles / Rhythms and cycles of countryside romanization», *Studies of the rural world in the Roman period* 1, Banyoles, 31-39.
- CARANDINI, A.; RICCI, A.; DE VOS, M. 1982: *Filosofiana, la villa di Piazza Armerina: immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*, Palerm.
- CEPAS, A. 1997: *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*, Madrid.
- CHAVARRÍA, A. 1998: «Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat Tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 39, Girona, 9-30.
- CHAVARRÍA, A.; ARCE, J.; RIPOLL, G. 2007: «The Urban Domus in Late Antique Hispania: Examples from Emerita, Barcino and Complutum», a: LA-

- VAN, L.; ÖZGENEL, L.; SARANTIS, A. (ed.), *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, Leiden, Boston, Colònia, 305-336.
- CORELL, J.; GÓMEZ, X. 2002: *Inscripcions romanes del País Valencià. Saguntum i el seu territori*, 2 vol., València.
- DÍAZ, J. M.; MACÍAS, J. M.; TEIXELL, I. 2005: «Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "casc antic" de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic*, època v, 27, Barcelona, 47-103.
- [ENCLAR] 1997: *Enclar. Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX*. Andorra.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, LL. 1995: *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Igualada.
- FRANCÈS, J. (coord.) 2007: *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès, entre el neolític i l'antiguitat tardana (Cerdanyola, Vallès Occidental)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya 17. Barcelona.
- GARCÍA, D.; GONZÁLEZ, M. A.; MORENO, I.; REVILLA, V.; ROS, A.; VILLALBÍ, M. M. 2004-2005: «La vil·la de La Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, Castelló, 227-270.
- GARCÍA TARGA, J. 2004: «La vil·la romana del Vinyet, consideracions generals», *Quaderns de Patrimoni del Garraf*, Sitges, 6-7.
- GARCIA, M.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J. A. 2001: *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Ajuntament de Cambrils, Cambrils.
- GENERA, M.; JÁRREGA, R. 2005: «Noves dades sobre els mosaics de la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Baix Ebre)», *Butlletí Arqueològic*, època V, 27, Tarragona, 111-129.
- 2010: *Aproximació a l'ager Dertosanus: la vil·la romana de Barrugat, Bítem, Tortosa (Baix Ebre)*.
- GONZÁLEZ PRATS, A. 1978: *Carta arqueològica del Alto Maestrazgo*, SIP, Serie de trabajos varios 63, València.
- GOZALBES, M. 1996: «El tesoro de Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castellón) y la década del 260 dC», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 17, Castelló, 383-404.
- 2003: «La circulación monetaria», a: BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.): *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, València, 141-148.
- 2005: «El tesoro de antoninianos de Almenara (Castellón), las invasiones de francos y el imperio galo», a: RIBERA, A.; RIPOLLÉS, P. P. (ed.): *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*, València, 125-139.
- GUIDOBALDI, F. 1986: «L'edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica», a: GIARDINA, A. (ed.), *Società romana e impero tardoantico. II. Roma. Politica, economia, paesaggio urbano*, Roma, Bari, 165-237.
- 1993: «Roma. Il tessuto abitativo, le "domus" e i "tituli"», a: CARANDINI, A.; CRACCO RUGGINI, L.; GIARDINA, A. (ed.), *Storia di Roma. III. L'età tardoantica. 2. I luoghi e le culture*, Torí, 69-83.
- 1999: «Le domus tardoantiche di Roma come "sensori" delle trasformazioni culturali e sociali», a: HARRIS, W. V. (ed.), *The transformations of Vrbs Roma in Late Antiquity*, Journal of Roman Archaeology, Supp. Series 33, Portsmouth, 52-68.
- GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. 2003: «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 129-157.
- HAUSCHILD, T.; ARBEITER, A. 1993: *La vil·la romana de Centelles*. Barcelona.
- HIERNARD, J. 1978a: «Monedas del siglo III en el Museo Arqueológico Provincial de Tarragona», *Acta Numismatica* 8, Barcelona, 97-133.
- HIERNARD, J. 1978b: «Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle après Jésus-Christ», *Numisma* 150-152, Barcelona, 307-321.
- JÁRREGA, R. 1990a: «La ciudad de Tarraco y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: un problema historicoarqueológico», *Studia Historica. Historia Antigua VIII*, Salamanca, 2127.
- 1990b: «Una àmfora tardoromana a la Conca de Tremp: dades sobre el comerç d'importació a l'Antiguitat Tardana», *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 131-136.
- 1993a: *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (publicació en microfita), Cerdanyola. Edició en línia, 2009: <<http://www.tdx.cat/TDX-0615109-163705/>>. [Consulta: 30 agost 2012].
- 1993b: «El mosaico policromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bítem, Tarragona)», *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 275-284.
- 1993c: «Les comarques del Penedès i el Garraf durant l'Antiguitat Tardana», *Olerdulae XVII*, Vilafranca del Penedès, 53-112.
- 1997: «El poblamiento rural en el Este de la Tarraconense en época teodosiana», *Congreso Internacional. La Hispania de Teodosio*, vol. II, Salamanca, 533-542.
- 2000: *El Alto Palancia en la época romana*, Diputació de Castelló.
- 2003: «L'Antiguitat Tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PRE-

- VOSTI, M. (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 393-404.
- 2008a: «La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tarraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques», *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy. Studies on the rural world in the Roman period* 3, Girona, Banyoles, 105-139.
 - 2008b: «El poblament rural romà i les villae al curs inferior de l'Ebre», *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense*, vol. 1, Monografies 10, Barcelona, 183-204.
 - 2010: «The impact of the organization of territory in a provincial capital: the colony of Tarraco and the ager Tarraconensis», a: CORSI, C.; VERMEULEN, F. (ed.), *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean. Proceedings of the International Colloquium, Castelo de Vide - Marvão 15th-17th May 2008, Bologna*, 185-204.
 - 2011a: *La Plana romana*, Castelló de la Plana.
 - 2011b: «El món romà a Alcanar i al Montsià. Un exemple de poblament rural a l'antic ager Dertosanus», *Actes del III Congrés d'Història d'Alcanar*, Alcanar, 39-63.
- JÁRREGA, R.; PREVOSTI, M. (ed.): *Els Antigons (Reus, Baix Camp). Una vil·la romana senyorial de l'ager Tarraconensis*. [En premsa]
- JÁRREGA, R.; SÁNCHEZ, E. 2008: *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*, Hic et Nunc 3, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- KOPPEL, E. 1993: «La escultura del entorno de Tarraco: las villae», *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Mèrida, 221-237.
- LLORENS, M. M.; RIPOLLÉS, P. P. 1995: «El depósito monetar de la domus A de Romeu: nuevas aportaciones a la circulación de moneda de bronce en Saguntum durante el s. III dC», *Saguntum* 28, València, 217-228.
- LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; FIERRO, X. 1994: «La primera campanya d'excavacions a la vil·la romana i al castell de Cubelles», *Miscel·lània Penedesenca* XXII, Sant Sadurní d'Anoia, 101-140.
- 1997: «Un nou jaciment a l'ager de Tarraco: la vil·la romana del castell de Cubelles», *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII, Girona, 853-873.
 - 1998: El lloc del castell de Cubelles a l'època antiga i medieval (s. II aC-s. XV) a través de l'arqueologia», *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental* 10, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 136-178.
 - 2004: «Resultats de la recerca arqueològica a la vil·la romana i el castell de Cubelles (Cubelles, Garraf)», *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia* 2001. *Comarques de Barcelona 1996-2000. La Garriga, 29 i 30 de novembre, i 1 de desembre de 2001*, vol. II, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Ajuntament de la Garriga, Barcelona, 458-488.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, J. 1987-88: «Darreres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)», *Tribuna d'Arqueologia* 1987-1988, Barcelona, 53-67.
- 1990a: «L'època romana a Darró, Vilanova i la Geltrú», *Miscel·lània Penedesenca* XIII, Sant Sadurní d'Anoia, 69-116.
 - 1990b: «La època romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)», *Espacio, tiempo y forma, S. I. Prehistoria y Arqueología*, vol. 3, Madrid, 203-254.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, J.; CAIXAL, A. 1998: «Ceràmica trobada a l'excavació de la vil·la romana i el castell de Cubelles, campanyes 1994-1995», *8es Jornades d'Estudis Penedesencs, Sant Pere de Ribes 1995, III, Garraf*, Miscel·lània Penedesenca XXIII, Sant Sadurní d'Anoia, 7-34.
- 2008: «El segle III en algunes vil·les significatives del sector meridional de l'ager Barcinonensis i el septentrional de l'ager Tarraconensis», *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy, Studies on the Rural World in the Roman Period*, 3. *El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia. Estudis sobre el món rural d'època romana-3*, Girona, 79-104.
 - 2009: «Les vil·les romanes al sector meridional de l'ager Barcinonensis i el septentrional de l'ager Tarraconensis», a: REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J. R.; PREVOSTI, M. (ed.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana, celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*, vol. I, Monografies 10, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 125-143.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A.; CASTELLANO, A. 1992: *La primera Vilanova*, Vilanova i la Geltrú.
- LÓPEZ, A. et al. 1992: *Arqueologia, història i art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes*, Sant Sadurní d'Anoia.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006a: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco, el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, 2 vol., Documenta 4, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- 2006b: «El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi», *Butlletí Arqueològic* 28, Tarragona, 97-135.
- MACIAS, J. M. 2000: «La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)», *Tàrraco 99. Arqueologia d'una ciutat romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 207-222.

- 2005: «Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco», *Cota Zero* 20, Barcelona, 78-86.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) 2007: *La vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via De Italia in Hispanias, Hic et Nunc* 1, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996: «Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993», *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, Barcelona, 114-121.
- MARTÍ, R.; SELMA, S. 1997: «La torre emiral de Malpàs (Castellnou, Alt Palància)», a: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII, Girona, 1383-1398.
- MAROT, T. 1999: «La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-VI), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 329-339.
- MAROT, T.; RAMÓN, E. 1999: «Conjunt monetari de la vil·la dels Munts, a: *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 341.
- MELCHOR, J. M.; BENEDITO, J. 2005: «La excavació del solar de la Plaça de la Moreria Vella (Sagunto, Valencia) y la *Saguntum* romana, *Arse* 39, Sagunt, 11-34.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J. 1984: *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona.
- PALET, J. M.; POU, J.; REVILLA, V. 1993: «La "villa" del Vilarenc (Calafell) i el poblament romà a l'àrea del Penedès», *Homenatge al professor Miquel Tarradell*, Barcelona, 723-751.
- PIÑOL, LL.; LÓPEZ, J. 2001: «Complejos termale en las villae tardorromanas del Camp de Tarragona (*Ager Tarraconensis*)», *Arqueología y Territorio Medieval* 8, Jaén, 77-96.
- PONS, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.
- PREVOSTI, M. 1981a: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró.
- 1981b: *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Monografies Badalonines 3, Badalona.
- 2007: «Estudi del poblament rural de l'ager *Tarraconensis*. Una aplicació a la Cossetània oriental», a: REMOLÀ, J. A. (coord.), *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, 65-93.
- PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2011: *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- RAMON, E. 2007: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», a: REMOLÀ, J. A. (coord.), *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, 153-170.
- REVILLA, V. 1998: «La villa de Casa Blanca (Tortosa, Tarragona): evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V d.C.», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 19, Castelló, 395-416.
- 2003: *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- REVILLA, V.; GARCÍA TARGA, J. 2006: «El litoral del Garraf-Penedès en època romana, conquesta i romanització», *Història de Sitges*, vol. 1, època antiga, Sitges, 113-146.
- REVILLA, V.; MIRET, M. 1995: «El poblament romà al litoral central de Catalunya», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, 189-210.
- RIBAS, M. 1975: *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*, Mataró.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1951: «Los mosaicos romanos de Pared Delgada», *Boletín Arqueológico* LI, època IV, fasc. 34, abril-juny, Tarragona, 108-109.
- SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962: *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles*, Excavaciones Arqueológicas en España 18, Madrid.
- TARACENA, B. 1950: «Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo III d.C.», *Actas del I Congreso Español de Estudios Pirenaicos*, vol. 6, sec. 5, Saragossa, 37-45.
- TARRADELL, M. 1955: «Sobre las invasiones germánicas del siglo III después de J.C. en la Península Ibérica», *Estudios Clásicos*, vol. 3, núm. 15, Madrid, 95-110.
- 1956: «Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III d. de J.C.», *Actas del IV Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 231-239.
- 1958: «La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales», *I Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 263-275.
- 1965: «Prehistòria i Antiguitat», a: TARRADELL, M.; SANCHIS GUARNER, M., *Història del País Valencià. Prehistòria i antiguitat. Època musulmana*, Barcelona, 17-206.
- 1968: «Población y propiedad rural en el Este peninsular durante el Bajo Imperio», *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 164-169.
- TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A.; MACÍAS, J. M.; RAMON, E. 1998: «Excavacions a l'àrea residencial de la villa romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)», *Empúries* 51, Barcelona, 197-226.
- 1999: «Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altafulla, *Ager tarraconensis*). Estudio preliminar», *Madrid Mitteilungen* 41, Magúncia, 358-379.
- VEGA, J. de la 1976: «Cova de Montral (serres de Pra-des)», a: *Agrupació de Diplomats en Arqueologia*

Hispanica per la Universitat de Barcelona. Memòria
1976, Barcelona, 25-30.

WARLAND, R. 2002: «Die Kuppelmosaiken von Centcelles als Bildprogram spätantiker Privatrepräsentation», a: ARCE, J. (ed.), *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Roma.